

Szász László

A transzilvanizmus rejtekútjai¹

■ Középkorok éveimben egészen bizarr hatások érték a nemzedékeimet. Erdély egyik legjelentősebb magyar középkorában az irodalomórán szó sem esett a *transzilvanizmus*ról,² erdélyi irodalomról. Ám ugyanekkoriban ugyanebben a városban a kulturális élet lenyűgöző virágzásnak indult, az iskola és a magas kultúra világa közt pedig megszűnt az átjárás. A Marosvásárhelyen megjelenő *Igaz Szó* hasábjain feltűnedeztek a két világháború közti romániai magyar irodalom értékeiről szóló írások. Kultúrpolitikai megfontolás is érvényesülhetett a gesztusban, hogy a két évtizednél hosszabb hallgatás falát épp Szemlér Ferenc visszaemlékezése törte meg, majd alig három hónap múlva követi ezt egy nagyon igényes áttekintés, amely a kötelező marxista tiszteletkörök és a „haladó román és magyar írók” boldog együttműködésének emlegetése után, nyílegyenesen Kós Károly sztánai tevékenységéhez, egyszemélyes folyóiratához, a *Kalotaszeghez* kapcsolja az első világháború utáni (hangsúlyosan) romániai magyar irodalom újraindulását, mint amely „fontosabb szerepet játszott Kós Károly jellegzetes transzilván ideológiájának kialakításában. Kós *transzilvanizmus*a jellegzetes színt képvisel a kialakuló romániai magyar irodalomban”.³ Az elvei miatt ugyancsak Gheorghiu-Dej alatt börtönt ült, *korunkos* vezérértelmissége, Balogh Edgár teljesen vulgármarxista nyelvezetbe ágyazva teszi elfogadhatóvá az aktuális román hatalom előtt a magyar kisebbség önismereti igényét: „Nem adunk fel semmit sem szocialista meggyőződésünkben, ha élen járva a legtudatosabban valljuk ezt az átfogó humánnumot.”⁴ És a korszakra jellemző kétértelműségek, „félrebeszélések” közepette a legnagyobb teljesítménynek tekinthető, hogy az 1968-as év utolsó *Igaz Szó*-számában megjelenhet Izsák József nagy ívű összefoglalása: *Vázlat a két világháború közötti romániai magyar irodalom fejlődéséről*. Tények, szerzők, művek és irányzatok pompás, pozitivisták sora vonul fel az írásban, és akár a fiatal olvasó képzeletében

is kezd sejtelmesen körvonalazódni a központi fogalom mibenléte: „A transzilvanizmus, mint fő ideológiai áramlat, a *Helikonon* belül spontán alakult ki, s jellemző módon mindenki a saját elképzelése szerint értelmezte.” Jelentős ismeretanyagot tartalmaz, az ára pedig az volt, hogy a *helikoni* irodalom és a transzilvanizmus máris újabb, sajátosan romániai politikai gellert kapott: ami egykor a leginkább európai gondolkodású transzilvanistáknak megvallottan csak vágyálma volt: egyenjogú partnerekként együttműködni román és szász vezető értelmiségiekkel – a ’68-as év által újratekintett transzilvanizmusban mint valóság íródik irodalomtörténeté. Izsák József egész sor kiváló román író sorol fel, akiknek baráti, produktív kapcsolatuk lehetett (volna) kisebbségi társaikkal – és fordítva. Legjellemzőbb mondata: „Kós Károly *Budai Nagy Antal* című drámájával például a transzilvanizmus nevében a román néppel való szolidaritásra, történelmi egymásrautaltságra mutatott példát.”⁵

Redivivus – mítoszok lebontásával

Bekövetkezik a zsidóság babiloni fogsága óta örök példázatként ismétlődő csoda: egy kisebbség elképzelhetetlen erőt nyerhet az elnyomás túléléséhez pusztán hitéből, amely hitet a kiválasztott vezetők példája, felelősségtudata közvetíti felénk; miközben ezek a kiválasztottak kiválasztottságukat, hitüket éppenséggel azoktól kapták, akiknek visszaadják: híveiktől, közösségüktől. A két világháború közti erdélyi magyarság (ószövetségi mértékűnek érzékelt) helyzetét megismerő személyesítő képviselőire vonatkoztatva születik meg aztán a fogalom: *népszolgálat* – hozzávetőlegesen az iménti emlékezésben megidézett kulturális történetekkel egy időben. Egy kollektív önvédelmi és túlélési stratégia megnevezése összemosódik azzal az illúzióval, hogy a hatvanas évek magyar értelmiségi vezetője éppolyan tökéletes erkölcsi ember, amilyenek számomra,

a minden emberi szépségre fogékony kamasz számára mutatja önmagát, azonosítja őket a transzilvanizmus most már (még) árnyalatlanul hősiessé rajzolt főszereplőivel. Kezdetben csak imitt-amott bukkan fel, majd egyre több a román pártot s főtítkárat dicsőítő magyar irodalmi publicisztika, benne halmozódva a szocializmust építő, ki- és túlteljesítő *népszolgálat*: és egy egész nemzedék számára pillanatok alatt kiürült a szó jelentése. Maga az irodalom maradt hitelesnek, az (erdélyi) *irodalomról szóló beszéd* hazugsággá vált, és a kilencvenes években bekövetkezett szemléletváltás sem tudta visszaadni a szó eredeti nemes patináját.

Ma már tisztán látható, hogy az *erdélyiség* kohézióját valamiféle kollektív erkölcsi tartástól nyerte, amely ethosz két irányból is kapta meghatározó impulzusait. Az egyiket, a *profán moralitás* összetevőit már korai összefoglalójában felismeri Ligeti Ernő: „Ha valamiben valóban értékes termése volt a kisebbségi élet oxidálási folyamatának, ami több volt még a szellem elvitathatatlan értékeinél is, úgy ez a közösségi etikum.” És a konkrét megvalósulás módozatait három fogalom köré sűríti: az *önösszeszedés*, a *kaláka* és az *egyevng*.⁶ Az egyes fogalmak a valóságnak olyan különös dichotómiáit teszik érthetővé, mint az a tény, hogy például az elszántan népi, magyar-székely Tamási Áron képes volt szót érteni (a nemzet épülése érdekében!) a nemzetközi baloldalnak (is) elkötelezett Gaál Gáborral, vagy a korlátoltan kommunista Nagy István munkásíróval. A másikat, a vallásos hitelvekben gyökerező „*transzilván*” *erkölcsant* csupán az utóbbi évtizedekben kezdték kutatni. Legnagyobb szakirodalma a rendkívül sokoldalú Makkai Sándor munkásságának van: hosszú évtizedek óta őt tekintjük az erdélyi magyar nemzettudat, irodalom és reformátusság egyik legkülönb szabadságharcosának, az anyahazába történt áttelepülése körüli keserves viták okán. („A kisebbségi kérdés megoldhatatlan. [...] magát a kisebbségi »kategóriát« tartom emberhez méltatlannak és lelkiileg lehetetlennek.”⁷) A szellemi vezérnek ehhez az egyébként is sérülésekkel teli alakjához fűz K. Lengyel Zsolt újabb adalékokat; a tényeket olyan összefüggésrendszerben megvilágítva, amelynek láttán egész eddigi tudásom a transzilvanizmusról roskadozni kezd. A *Makkai Sándor transzilvanizmusáról* szóló értekezésnek egyik alaptétele szerint az erdélyiség lényege – legalábbis a püspök-szellemi vezér munkásságának tükrében –: a kétszínűség, a megalkuvás. Ezért emeli maga elé mintegy szellemi pajzsként Bethlen Gábor alakját: létrehoz általa egy napjainkig ható ideológiai mintát. „A fejedelem [...] korántsem az önkéntes elkülönülés, hanem a szükségszerű »önálló szellemi élet« és »sajátos kultúra«

hagyományát teremtette meg, egy olyan cselekvésmin-tétét, amelyet Nagy-Romániában a politikai-jogi okokból igen korlátozott mozgásterű magyar kisebbségnek követnie illene.” Az ily módon értelmezett Bethlen Gábor-i példával tehát Makkai saját megalkuvását fedezte: „Makkait ugyanis elsődlegesen ideológiai elképzelések hajtották. [...] Már nem érezte magát képesnek »a király, az ország alkotmánya és törvényei iránti hűség« hiteles kinyilvánítására és e lojalitás elfogadtatására hívói körében.” A püspök jellemének átértékelését a magyarországi, háborús éveinek hiányos ismeretében, „gyér, de lényegbevágó utalásokból” lehet megvalósítani: „*Saját nemzete iránt táplált mértéktelen elfogultságában az újra Budapest fennhatósága alatt élő nemzeti kisebbségeket 1942-ben »a magyarságba való önkéntes beolvadásra« unszolta, megtagadva tőlük a korábban az erdélyi magyarok számára követelt csoportjogokat.*”⁸ (Kiemelés – Sz. L.) Ha ez az átrajzolt Makkai-portré ilyen fekete-fehér egyértelműséggel igaz: valóban alaposan újra kell gondolnunk a transzilvanizmus egészének történelmi szerepét.

A müncheni kutató természetes európai és tudósi gondolkodással a dokumentálható tényeket az ember identitását alakító társadalmi keretektől elvonatkoztatva vizsgálja; és ebben a keretben jogos a korábbi évszázadok magyar nemzetiségpolitikájának szigorú bírálata. A Trianon utáni helyzetben azonban egyenlő mércével mérni az évszázados bosszúvágyukat kíméletlenül a magyarságra zúdító új román vezetők harácsoló politizálását, a történelem folyamán mindig nagy európai birodalmak védelmét élvező erdélyi szászág nagyvonalúságát és a kétmilliónyi magyarságot, mely már pusztán levegőért kapkod a szorongatásban: aránytalanság. Valóban politikai következetlenségnek és emberi gyarlóságnak tűnhet a Makkai kései munkásságából átemelt idézet: „Olyan politikai értelmű transzilvanizmusban, mely a három erdélyi népnek, a románoknak, magyarnak és száznak erdélyi akaratból létesülő külön állammá egyesülését remélte s próbálta előkészíteni s milyen egy időben a Kós Károlyé is volt, sosem hittem.”⁹ Nincs itt helye a szemléletváltások elemzésének, szubjektív olvasatom azonban afele terel, hogy magam sem tudom, miként viselkednék egy olyan (természetesen még valamely regényi fiktív térben is elképzelhetetlen) helyzetben, melyben az erdélyi magyarság ismét döntéshelyzetbe kerülne; nem hiszem, hogy hinnék korábbi román ismerőseim, román vezetők őszinte együttműködési szándékában. Makkaira vonatkoztatva: a szellemi vezetők ideológiai vagy reálpolitikai szemléletváltásainak elképzelhető ehhez mérhető, szociálpszichológiaiag értelmezhető horizontja is.

Ismét csak segítségemre jön az irodalom „erdélyi lel-
külete”, még ha áttételesen is. Illyés Gyula a második bé-
csi döntés után Tamási Áron társaságában vett részt egy
székelyföldi körúton. A vonaton hangoskodó románokat
valaki megszólítja, „beszéljen mindenki magyarul, ma-
gyar világ van már!” A költő szinte öntudatlanul szól a
rikkancshoz, „csak a maga nevében beszéljen..., ne egy
nemzetében.” A súlyos szavú Tamási kommentálja a tör-
ténteket: „– Jól tetted.” Majd: „– ... mert huszonkét évig
egyszer sem volt részem ilyesmiben. [...] Elégszer el-
hallgattattak bennünket. De hogy közülük valaha egy is
pártunkat fogta volna, nem, abban nem volt soha részem.
Tán azért is esik most ez olyan jól.”¹⁰

Önösszeszedés – népszolgálat – Persil-cetli

Az erdélyi irodalom ama furcsa, ellentmondásos virág-
zásának időszakában, a hatvanas évek második felében
egy jelentős írónemzedék kezd megjelentenni jobbnál
jobb alkotásait. Az illendő hosszú névsor helyett csupán
hármát idézek meg közülük, témámhoz kapcsolódván.
Legfiatalabb Páskándi Géza (1933–1995), legidősebb
Sütő András (1927–2006), középpütt áll Székely János
(1929–1992). Valóságos tény: miközben az irodalomtör-
ténészek igyekeznek feleleveníteni a transzilvanizmus
időszereusíthető értékeit, szépíróink alig-alig foglal-
koznak ezzel az eszmekörrel. Ők írnak, alkotnak, vitatko-
znak – ez a feladatuk. Húsz-huszonöt év kommunista és
román politizálása a felejtés rezervátumába számúzta a
transzilvanizmus hagyományát, az 1930 körül született
írónemzedéknek a háború és az azt követő szörnyűsé-
gek közepette aligha volt lehetősége elmélyült ismer-
teket begyűjteni közelebbi múltunkról. Csakhogy
gyerek- és kamaszkorukban szert tettek olyan emlé-
kekre, tapasztalatokra, melyek – bizonyára tanárok,
szülők, rokonok, öregebb ismerősök révén, ki tudja, a
falakon, régi bútorokon átszivárogva – műveiken, külö-
nösen a mindannyiukra jellemző esszézerű írásaikon a
„transzilván szellem” lenyomatát, tényszerűen alig kimu-
tatható újjáéledését teszik felismerhetővé. Amiben talán
mégis leginkább „rajtakapható” ez az irodalom: a sajátos
(kisebbségi) ethosz minden más nemzet irodalmáétól el-
térő, átható gyötrődése.

A három idézett, európai rangú életművet hátrahagyó
alkotónk (és jelentős számú kortársuk) két rendszervál-
tást is megélt, a kapitalizmusból a kommunizmusba, oda,
majd vissza. Jelentős funkciókat közülük csupán Sütő
András töltött be az osztályharc korában; a szocializmus
éveiben a pusztta túlélésért elkövetett apró megalkuvá-
sok miatt viszont elsősorban – a politikai vétkeikért hat

év súlyos börtönre ítélt – Páskándi Géza tett kétkötet-
nyi töredelmes „megvallást”. Ahogyan ezt teszi, az igen-
csak emlékeztet a „transzilván etika” önfelmentést nem
kereső, de a valósággal szembenező „önösszeszedés”-
kultuszára: „... periklizmusom [...] többszörös kisebbségi
mivoltom szüleménye.” Azért kér bocsánatot az
utókorától, amiről a legkevésbé ő tehetett, a mindig egy-
szerre kétfelé szóló nyilvános beszéd és a politikai célból
metaforizált poétikai nyelv miatt: „... egyet ide, egyet
oda, vagyis például a börtönből való kiszabadulásom
után új verseim közé szinte mindig betettem egy-egy
régii »világnézetre« valló költeményt is. Egyszerre volt
ez jelzés: én belülről bírállok, és a cenzúrának odadobott
konc is...”¹¹ Sütő András nem ismeri a megvallás ehhez
hasonló etikáját: ő élete végéig (részben – utolsó alkotói
korszakát és a magyarellenes pogrom során kivert szemét
tekintve – okkal) csakis áldozatnak tekintette ön-
magát, mint a népszolgálat élharcosát.¹²

Székely János az, aki élete során többször is „meggyónt”
a különböző korszakokra jellemző különböző történelmi
vétkes miatt. És annak ellenére, hogy egy riporterri kér-
désre (mindjárt a ’90-es változások után) tagadta, misze-
rint bármilyen módon is a transzilvanizmus követőjének
(vagy akár ismerőjének) vallaná magát,¹³ az ő műveinek
szilárd etikai kerete minden kortársánál erősebb rokon-
ságot mutat a transzilván kisebbségi közösségi erkölccsel.
Drámai hőseinek viselkedésében az öskereszténység vi-
lágszemléletével rokon sztoicizmus ismerhető fel. „Mint-
egy magától hullott rám a tisztesség: / Nem én találtam
– ő talált reám. / A sorsom ez. S ha sorsom: vállalom” –
mondja a vereség tudatában az ő Dózsája, akinek alakja,
felületi olvasás alapján, nem áll szemben a vulgármarxista
kulturpolitikával, ellenben a felszámolásra ítélt közösség
morális elszántságát testesíti meg.

Az 1964-ben íródott *Dózsá*-poéma, majd Székely János
ennek szellemiségéből bontakozó életműve, mai perspektívánkból,
segít megérteni a két korszak kapcsolódási pontjait és a szerep-
vívők attitűdbeli eltéréseit. A transzilvanizmus vezető szemé-
lyiségei – nagyhatalmi pozícióból nézve – nem túlságosan rokon-
szentes, de a nemzet érdekeit szem előtt tartó szerepet játszanak: *tudomásul veszik a bekövetkezett valóságot*, a vesztes nép
helyzetét, ennek érdekében szükség esetén alakoskod-
nak is, és a kényszerű körülményekhez igazodva, akár megaláz-
kodással is cselekvő módon, mondhatni felelősséggel szolgálják
közösségüket. „... a parancs [...] a sors vállalására nézve
szól a kisebbségi élethez. [...] Ez a megbízás nem valami jogi előírásokon [...], hanem
[...] a legmagasabb erkölcsi parancson alapul”¹⁴ – Imre

Lajos 1938-as gondolata meglepő rokonságot mutat a magát „csaknem pogánynak” valló Székely János teljesen más körülmények között megteremtett *Dózsájával*. Amely körülményekre viszont az jellemző, hogy a hatvanas években vezető funkciókat vállaló új (kisebbségi) magyar értelmiségi már szikrányi reményt sem lát arra, volna-e mód akár a román, akár a kommunista elnyomás alól szabadulni, ezért *a valóságra való tekintet nélkül*, gátlátalanul dicsóítja és kiszolgálja a hatalmat, ebbéli saját szerepét pedig (s mint láttuk, a tényeket ugyancsak mellőzve) népszolgálatként hirdeti meg, mi több, olykor önmagával is elhitheti.

Az önámításnak és szerepkényszereknek ebből a káoszából emelkednek ki az erkölcsi példázatosságot sugalló értékes irodalmi művek. Sok, esztétikai és etikai érték összhangját megteremtő alkotásunk van ebből a korszakból (amikor is egy-egy író vitatható közéleti szerepe és a műveivel sugalmazott erkölcsi világkép nem áll mindig tökéletes szinkronban egymással), Székely Jánost azért emelem ki, mert a *sors* képzetével kapcsolatos felfogása és ábrázolásmódja összevethető bizonyos európai tendenciákkal.

Az irodalom (és a vele összefüggő létbölcselet) tanúsága szerint a XX. században két – jószerint megbocsáthatatlan – bűntípus létezik, mindkettő a történelem kollektív rémtetteihez kapcsolódik. Az egyik a fasizmussal, másik a kommunizmussal való szoros együttműködés. A megidézett három erdélyi író közül Páskándi életkoránál fogva a fasizmusnak nem lehetett semmiképpen részese. Évei szerint Sütő András akár belecsöppenhetett volna egy kényszersorozásba, a nagyenyedi gimnázium azonban egészen paradox módon biztosított védelmet: a város a második bécsi döntés nyomán a román állam fennhatósága alatt maradt, a fiatal tollforgató tehát kisebbségi magyarként, de a győztes román állam polgáraként élte meg a háború végét és az új világrendszer lendületes megteremtését.

Székely János családja viszont a román terület határán rekedt Tordáról Marosvásárhelyre költözött a háború kellős közepén. S a fiú taníttatását a munka nélküli apa csak úgy tudta megoldani, ha a teljes ellátást biztosító hadapródiskolába íratta be; ahonnan – mondhatni, a háború utolsó pillanatában – teljes évfolyamával kivézenyelték a frontra. És ez az egy évnél hosszabb ideig, a háború végéig s fogságban azon is túl tartó folyamatos visszavonulás lesz életének s írói munkásságának meghatározó élménye. A Magyar Királyi „Csaba királyfi” Honvéd Gyorsfegyvernemi Hadapródiskola (nevét az alkotó, az uralkodó viszonyokra tekintettel, sohasem írta le) Észak-Erdély 1940-es visszacsatolásával vette kezde-

tét, ami azt jelentette, hogy a gyermekkorából még ki sem kapaszkodott Székely János az igazságtalan háborút viselő fasiszta németek oldalán harcoló magyar hadsereg katonájaként vágott neki lóháton Európának egy magyar városból, és visszaérkezett a háborút elvesztő hadsereg rongyosaként ugyanabba, de már mint győztes román városba. Katonai múltját soha nem titkolta, ellenben bő két évtizednyi kísérletezés után sikerült olyan irodalmi formába öntenie a morális súllyal ránehezülő emlékeit, amely egyszerre élvezetes elbeszélés, dokumentumokkal igazolható történet és heideggeri minőségű bölcselet. Műfaji előzményének akár a transzilvanizmus egyik legjellemzőbb (mert a nemzeti és a kollektív azonosságtudat dilemmáit árnyaltan értelmező) műve, Kuncz Aladár *Fekete kolostora* is tekinthető, mint magas művészi színvonalú esszépróza. *A nyugati hadtestnek* – irodalmi értékét tekintve – Romániában és Magyarországon is csak elismerő kritikában volt része; romániai részről a háborús helyzetek szörnyűségeinek morális ábrázolása kapott ideológiai bírálatot, miszerint az író bemutathatta volna másként is a német katonai önkénynek engedelmeskedő katonák viselkedését: például úgy, hogy hősiiesen fellázadnak az 1944. augusztus 23-i román átállás ismeretében... A könyv megjelenése idején Közép-Európában éppen a „parancsra tettem” témája állt a bölcselet és az etikai érdeklődés középpontjában, a háború egykori hadapródiskolás résztvevője pedig éppen ezeket a kérdéseket élesítette végletesen. Mint a tragikus események helytelen, tehát bűnös, végül vesztes oldalára kényszerített résztvevője, megrázóan hiteles ábrázolásban hozta felszínre az erkölcsi fertőt – olyan résztvevőként, aki maga mindvégig, akkor és ott is, most és itt is morálisan végiggondolt kritikával, afféle *szemlélőként* figyelte az emberi történelem nagy tragédiáját. Egy személyben egy vesztes ország (Magyarország) polgáraként és katonájaként, egy győztes ország (Románia) nemzeti kisebbségi alattvalójaként.

A fentebbi tautológia attól válik fontossá, hogy az így leképezett írói szerepkör alapvonásaiban lenyűgözően hasonlít a Günter Grasséhoz. Minthogy a német író ugyancsak kamaszfejjel, jószerint gyerekként (1927-ben született) az otthon szegénységétől (akárcsak a tordai hivatalnokcsalád fia) menekül az öltözetet is biztosító kaszárnya melegébe, csakhogy egyenesen a szabadság és hősiesség illúziójával kábító Hitlerjugendbe. Nem itt a helye azt vizsgálni: a sokoldalúan tehetséges, a háború után sikert sikerre halmozó német író miért fojtotta magába háborús éveinek emlékeit. A lehetséges választ maga is kérdésként, természetesen morális kérdésként formál-

gatja: „Vajon csak a magam helyzete miatt szenvedtem, vagy az egész világ állapota miatt, különös tekintettel arra, amit »a németek kollektív bűnösségének« neveznek?»¹⁵ Igazi vétke, úgy tűnik, az, hogy saját – bár egyértelműen mindenféle gyilkolástól, a pusztá puskalövéstől is mentes – szerepét a háborúban csak akkor, sok évtizednyi késéssel kezdi feleleveníteni, amikor kritikusi – jellemzően a Nobel-díj átvétele után – váratlanul eszébe juttatják. Számtalan ésszerű (egy hétköznapi humanista vagy keresztény ember szemében kétségbe sem vonható) érvet hozhatna fel a maga (gyerekkori) mentségére, ám tudatában van, hogy számára többé már nincs mentség: „... tudatlanságom hangoztatása sem ködösítheti el a felismerést, hogy olyan rendszernek voltam része, amely emberek millióinak megsemmisítését tervezte... Ha a tevőleges bűnrészesség vádjára van is mentségem, mindmáig maradt valami, amit túlon túl közkeletű szóval közös felelősségnek neveznek. Ezzel a hátralévő években bizonyosan együtt kell élni.”¹⁶ (Kiemelés – Sz. L.) Ez a „közös felelősség” ahhoz hasonlóan hangzik, mint mifelénk a „közösségi tudat”, a „közösségi hagyományaink” – ám micsoda szemantikai különbség! Az egyik: a tévedések (súlyos esetben végzetes bűnök) vállalása, melynek során az egyén oly módon azonosul saját közösségének (például) etnikai jellemzőivel, hogy a hibákból a jövőre nézve igyekszik a tanulságot is levonni. A másik: a szocialista elkötelezettség és népszolgálat a maga felsőbbrendűségét hirdeti, következésképp nincs szüksége lelkiismeret-vizsgálatra, nem ismer büntudatot.

Günter Grassnak bizonyára azt nehéz megbocsátani, hogy egy végzetes történelmi tragédiát okozó és igazságtalan háborúját elvesztő nemzet tagjaként, (Nobel-díjas) írójaként úgy viselkedik, mint egy eleven, minden más államhoz hasonlóan működő, büntudattól nem szenvedő nagyhatalom hasonló nagyságrendű híressége: normálisan. Székely János remekművének etikai sugallata sem egyik (kollektív büntudat), sem másik (pátosszal áthévítt közösségszolgálat) sarkalatos igazságát nem képviseli: ellenben sokkal inkább az egyén jogát arra, hogy alapos megfontolás nyomán akár vállalja, akár megtagadja életet adó közösségét; ha pedig vállalja, akkor azt mítoszi túlzások nélkül tehesse. „Vereségre termett nép, / Évezredek óta verik, / Egyébre se jó: / Ez a sorsa. / Vonul sorsába betörődve. S talán büszke is / Erre a sorsra.” (*A vesztesek*)

Íme, a kisebbség önszemléletének újabb (sztoikus) megnyilatkozása a századvégen, mint a transzilvanizmus predestináció-hitének rokona.

Grass a hagymahéjak könnyeztető hántogatása közben iróniával, öniróniával, (s a fentiek analógiájára mondhat-

nám:) „kollektív öniróniával” tárja fel népe gyarlóságait, s mindig a fintorgó tükörbe pillantásnak ez a gesztusa segíthet – akár egy országot – a valódi újrakezdésben. A háború után Düsseldorfban gyártották a mifelénk is ismert Persil mosóport, „erről nevezték el a tiszta múltat igazoló »Persil-cetlit« – példálózik humorosan az emlékező. Ennek segítségével nem kevesen jutottak patyolattiszta előlélethez. A dokumentum birtokában az illető makulátlan férfiúként kérkedhetett tiszta múltjával, és bármilyen hivatalt és méltóságot megkapott.”¹⁷

Kelet-Európában azért vált még bonyolultabbá a helyzet, mert a Günter Grasséval egykorú nemzedék számtalan tagjának, mint láttuk, két különböző korszakban is szüksége volt éppenséggel ellentétes, mondhatni egymás mosodai tisztaságát érvénytelenítő, politikai „Persil-cetlire”. Sok kelet-európai vezető értelmiségi Nyugaton szerezte meg az „erkölcsi bizonyítványt”, hiszen a szabadság- és teljesítményelvű társadalomban az eredményes önmegvalósítás vagy a teremtett mű minden mást érvénytelenít a személy, a Selbst történetéből. Számtalan lehetséges példa közül idézhető a tetemre hívott harmincasok korosztályához tartozó, világirodalmi nagyságrendű Milan Kundera, aki Nyugatra emigrálva megtagadja hazáját s anyanyelvét is, és ha megpiszkálnak valamely ki nem tisztított foltot a múltjában, egyszerűen az irodalom (jóllehet sokféleképpen felfogható) létmódjára hivatkozva tünteti el az alkotó személyiség múltját: „... a regény [...] olyan terep, ahol az erkölcsi ítélet föl van függesztve.”¹⁸ Elméleti megfontolások alapján ez természetesen igaz a műalkotás belvilágára, nem egészen az alkotójára, aki felfogásában a román származású Emil Cioranra hivatkozik. Cioran pedig köztudottan lelkes híve volt a fasizmusnak, nyugati emigrációjában azonban „megtisztult”. Akárcsak Mircea Eliade; ő – Norman Manea hiteles emlékezései nyomán – hűségese szövegíróje volt előbb a zsidó- és magyarpusztító román Vasgárdának, majd a kommunizmusnak, ám amerikai szellemi teljesítménye érvénytelenített életében minden tisztátalan foltot. A román kommunizmus kilencvenes évekbeli visszamenőleges, többszörös megtisztulási folyamatát nevezi Manea „mimetikus identifikációnak”.¹⁹

Akkor hát (fel)támad az utótranszilvanizmus?

Mindenhhez a nyugati nagyvonalúsághoz képest, bizony, kicsinyes, vidékies önmarcangoló gyötrődésnek mutatkozik a két háború közti transzilvanizmus erkölcscentrikus nemzeti önszemlélete. Ennek az irodalom-központú, de mindig etikai tendenciájú szellemségnek kétségtelen következménye és utóélete le-

het a hatvanas évek második felétől bontakozó magas kultúra, melynek egyik csúcса, de távolról sem egyedülálló példája Székely János munkássága. Ha elfogadtuk az *ótranszilvanizmus* fogalmának jogszerűségét, akkor hinnünk kell e szellem utóéletében, valamiféle *poszttranszilvanizmusban*, abban, hogy Székely János és a kortársak legjobbjai nem tabula rasa, a semmiből, hanem újraéledő hagyományból teremtettek remek-műveket.

Azt nem tudjuk, életképes, megtermékenyítő-e még ez a „transzilván lelkiület”, de – egy utolsó példával – bizonyítani lehet: többször emlegetett önmészto sorsfirtatásával *A nyugati hadtest* egyik alaptörténete, éppenséggel az etikai kérdések középpontba állításának elbeszélői modalitásával, évtizedekkel megelőzte a német irodalom hasonlóképpen tematizáló kísérleteit. Az *Emberbarátok* című novella közismert kulcsmotívuma: a magyar főhadnagynak (civilben humanista tanár) osztagával ki kell végeznie saját tanítványát, mert megkísérelt hazaszökni a végső vereség előtt álló háborúból, a zilált – de szigorú német fegyveresekkel ellenőrzött – seregből. A helyzet egyre bonyolultabbá, a légkör még feszültebbé válik a halogatás, a rendíthetetlen katonai fegyelem kijátszásának ügyetlen kísérletei miatt, mígnem végül egy másik tanárember-főhadnagynak mégiscsak végre kell hajtania a németek ellenőrzése alatt a parancsot. Esszénovelláról lévén szó, a következmény sem marad el: a kivégzőtiszta háború után csak úgy tudja valamelyest visszanyerni lelki egyensúlyát, hogy önként jelentkezik a hadbírószágon.

Csaknem fél évszázaddal később, 2015-ben jelent meg egy német regény, mely a fenti kérdéseket az *Emberbarátokhoz* hasonló mélységgel boncolgatja.²⁰ Bő emberöltőnek és egy változott szemléletű nemzedéknek kellett hát színre lépnie, míg a nagy szembenezés a magas művészet igényei szerint bekövetkezett. Rothmann regénye megérdemelne egy kimerítő összehasonlító elemzést Székely János művével, e helyt azonban „csupán” a súlyos morális alaphelyzet szereplői viszonyhálója tudom felhívni a figyelmet. A főszereplőt, WALTERT beosztják (a fent ismertetthez teljesen hasonló helyzetben) a kivégzőosztagba, mely legjobb barátját fogja főbe löni. „A játékszabályokat ismeritek” – mondja a parancsnok, és azok tökéletesen megegyeznek *A nyugati hadtest* leírásaival. Itt van olyan bajtársa a kivégzésre ítélt Fietének, aki racionális érveléssel előbb levonná róla a kabátját, ne váljon már használhatatlanná, az osztag tagjai pedig meggyőzik egymást, hogy a szökevény tudhatta, milyen kényelmetlen helyzetbe hozza őket: egyszerűen megérdemli a sorsát – miközben orosz bombázók húznak el fölöttük. Egyedül igazi, régi barátja, Walter próbálja menteni a

lelkét („Én mindenesetre mellécélzok”), de társai erről is lebeszélnek.²¹ Magyarán: a német író az objektív ábrázolás távolságtartó kritikájával, a stílus bármiféle személyes érzelmességétől mentesen jeleníti meg a kivégzést, előzményeit és a továbbiakat, az olvasóban pedig azt a hatást kelti, hogy a kivégzőosztag tagjai éppenséggel szánják ugyan a szökevényt, de katonaként megvetik, és ha megmozdul is a lelkiismeretük, elsősorban egyenként a saját bőrüket mentik. Székely János, az első személyű, az eseményeknél virtuálisan jelen levő elbeszélő hangját mímelve, kétségtelenül érzelmileg sokkal telítettebb stílusával magához rántja az olvasót, és (bölcseleti műveiben bármennyire is az individuom szabadságjogait követeli) a kivégzőosztag és a magyar bajtársak egyértelmű, kockázatvállaló (ráadásul valóságalapú) szolidaritását szólaltatja meg; a kivégzőosztagba beosztott egyetlen magyar katona sem teljesíti a parancsot, ezért vállalja magára a gyilkos feladatát és bűnét egymaga, a humanista tanár: a tizedeléstől mentve meg a magyar századot, sok ember életét.

Minthogy Székely Jánosnak és kortársainak műve napjainkban még él és hat, talán érdemes újra összhangba hozni a transzilvanizmussal kapcsolatos kutatások egymással szemben álló irányait. A (sokat emlegetett) legújabb, objektivitásra törő szemlélet kifogásolja az irodalmárok egyoldalúságát: „A kutatók eddig általában [...] melegegdedek [ti. a korai transzilvanizmus] nyomtatott, főleg szépirodalmi és publicisztikai forrásainak válogatászerű elemzésével. [...] azt terjesztve róla, hogy literátusok találták ki és fejlesztették képlékeny jelenséggé.”²² Ennek a felfogásnak analogonja és ésszerű konklúziója: „A politikai transzilvanizmus... 1928-ra zsákutcába jutott. [...] Ezt követően a transzilvanizmus már csak kulturális-irodalmi irányzatként működhetett tovább a magyarság körében.”²³ Csakhogy amikor egy nemzet(rész) távlatos fejlődésének politikai vagy másfajta, gyakorlati megoldása (nagy- és kishatalmak ellenállása miatt) valóban lehetetlennek mutatkozik, még mindig az életképesség, mi több, a jövőt is tervező életerő bizonyítéka lehet a – politika számára olykor felfoghatatlan – szellem, kultúra, irodalom titokzatos hatása valamely közösség öntörvényű működésében. A korai transzilvanizmus krisztusi példázatra épülő üdvösségtanának és Székely János ezredfordulós sztoicista létbölcseletének van valamely közös, de racionálisan megmagyarázhatatlan eszkatológiai jövőképe: „A győztes igaza meghal. / A vesztesnek igaza lesz. / Mióta világ a világ, / Az nyer igazán, aki vesz.”

JEGYZETEK

- 1 Részlet egy hosszabb tanulmányból.
- 2 A hatvanas évek végén az erdélyi nyelvészek és irodalmárok a rövid sz-es írásmódban egyeztek meg, eltérően az MTA később szabállyá emelt követelményétől. A két írásmód a közelmúltban vált egységessé: transzilvanizmus.
- 3 VARRÓ János: *A romániai magyar irodalom előzményei* = *Igaz Szó*, 1968, 1. sz.
- 4 BALOGH Edgár: *Irodalomtörténetünk megírása van soron* = *Igaz Szó*, 1968, 5. sz.
- 5 IZSÁK József: *Vázlat a két világháború közötti romániai magyar irodalom fejlődéséről* = *Igaz Szó*, 1968, 12. sz.
- 6 A kifejezést, mint a régi magyar nyelv szóhasználatát, Krenner Miklós (*Spectator*) idézi fel a *Független Újság* 1935. október 26-i számában. Az eredetileg testvér, lelkitárs jelentésű *egyvegy* értelmének megfelelően szeretné megszervezni az erdélyi magyar civil társadalmat.
- 7 MAKKAI Sándor: *Nem lehet.* = *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája.* Vál., szerk. CSEKE Péter, MOLNÁR Gusztáv. Bp., Héttorony, 1989, 107., 108.
- 8 K. LENGYEL Zsolt: *A regionális öntudatosságtól a nemzeti öncélúsáig – és vissza. Makkai Sándor transzilvanizmusáról.* = Uő: *A kompromisszum keresése.* Csíkszereda, Pro-Print, 2007, 194., 197., 203., 205.
- 9 MAKKAI Sándor: *Szolgálatom* című írását idézi K. LENGYEL: *i. m.* (2007), 208.
- 10 ILLYÉS Gyula: „Megyünk és örülünk Erdélynek.” (1945) = „Megyünk és örülünk Erdélynek” Szerk. NAGY Pál. Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2007, 221–223.
- 11 PÁSKÁNDI Géza: *A megvallás.* Bp., Nap, 1999, 69.
- 12 A hagyományba gyökerezettség és a korszakhoz való viszony bonyolult alkotói áttételeit más, az írószereppel kapcsolatos dolgozataimban igyekeztem elemezni. (Sz. L.)
- 13 Vö. SZÉKELY János: *Illuzórikus békülési kísérlet* = *Európai Idő*, 1991. március 6.
- 14 IMRE Lajos: *A kisebbségi élet erkölcstana* = *Erdélyi Helikon*, 1938, 1. sz., 1–12.; 2. sz., 121–131.; 3. sz., 169–178. Az idézet: 2. sz., 129.
- 15 GRASS, Günter: *Hagymahántás közben.* Ford. GYŐRI László, Bp., Európa, 2007, 238.
- 16 Uo., 129.
- 17 Uo., 350.
- 18 KUNDERA, Milan: *Elárult testamentumok.* Ford. RÉZ Pál, Bp., Európa, 2017, 11–12.
- 19 MANEA, Norman: *Felix culpa* = Uő: *Bohócokról. A diktátor és a művész. Esszék.* Ford. JÁVORSZKY Mária, Bp., Európa, 2003, 181.
- 20 ROTHMANN, Ralf: *Im Frühling sterben.* Berlin, Suhrkamp, 2015
- 21 A magyar kiadásban ROTHMANN, Ralf: *Tavasszal meghalni.* Ford. SZIJJ Ferenc, Bp., Magvető, 2017, 151., 153.
- 22 K. LENGYEL Zsolt: *A meghíúsult kompromisszum. A transzilvanizmus eredete és alakjai az 1920-as években.* = Uő: *A kompromisszum keresése.* Csíkszereda, Pro-Print, 2007, 218.
- 23 BÁRDI Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéből.* Csíkszereda, Pro-Print, 2013, 561.